

Examen HAVO

2022

tijdvak 2
tijdsduur: 3 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 23 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Jongeren een stem in de democratie?

Volgens journalist Irene Caselli is het onterecht dat jongeren wereldwijd nauwelijks worden betrokken bij politieke besluitvorming. Jongeren onder de achttien hebben volgens haar een helder wereldbeeld en een scherp oog voor goed en kwaad en voor wat echt belangrijk is. Bovendien zijn ze nieuwsgierig en creatief. Deze eigenschappen maken dat jongeren volgens Caselli een relevante bijdrage kunnen leveren aan het nemen van politieke beslissingen, bijvoorbeeld als het gaat om beslissingen die ook hen aangaan, zoals klimaatbeleid, onderwijs en kansen op werk. Caselli geeft twee voorbeelden van politiek actieve jongeren. Het eerste voorbeeld is dat van een vijftienjarige uit Canada die vindt dat jongeren stemrecht moeten hebben om zo ook mee te kunnen doen in de democratie. Het tweede voorbeeld is dat van een zestienjarige uit Schotland die uit eigen ervaring weet dat jongeren zich kritisch uitspreken over ongelijkheid in de maatschappij.

Volgens John Stuart Mill is een democratie een meer rationele staatsvorm dan een regering van politieke experts. Hij geeft daarvoor twee argumenten.

Stel dat Mill jongeren zou beschouwen als burgers.

- 2p 1 Leg uit bij welk van deze twee argumenten van Mill het eerste voorbeeld van Caselli aansluit.

Leg vervolgens uit dat Caselli's tweede voorbeeld aansluit bij Mills andere argument.

Uit reacties op Caselli's artikel blijkt dat sommige ouders betwijfelen of jongeren wel betrokken moeten worden bij politiek, zoals deze moeder:

tekst 1

Gisteren had ik toevallig een heel gesprek met mijn kind (15 jaar, 3 vwo) over de toestanden in de USA. Zij vond onder andere dat 'alle politieagenten slecht zijn'. Hadden ze maar geen politieagent moeten worden. Over de vraag wie er dan de veiligheid moeten bewaken, had ze niet nagedacht. Haar informatie had ze van TikTok.

Hoezeer ik het ook toejuich dat ze zich een mening vormt en dat ze die uit in discussies met mij, ik ben blij dat ze nog niet hoeft te stemmen. Daarvoor heeft ze nog te weinig kennis en daarvoor is haar wereldbeeld nog iets te ongeslepen en zwart-wit.

bron: De Correspondent - Wat politici van kinderen kunnen leren - 2020

Mill pleit voor volledige vrijheid van meningsuiting. Daarvoor geeft hij vier redenen.

- 3p **2** Beargumenteer of jij het eens bent met deze opvatting van Mill, met:
- twee van de vier redenen die Mill hiervoor geeft en
 - tekst 1.

Om jongeren te betrekken bij politieke besluitvorming bestaan er al vele jaren jongerenafdelingen van politieke partijen. Bovendien hebben veel gemeentes een kinderraad en jongerenambassadeurs.

Een jongerenambassadeur uit Den Bosch vertelt dat zij en haar medeambassadeurs gevraagd en ongevraagd adviezen geven aan de gemeente over thema's die zij belangrijk vinden, zoals de effecten van coronamaatregelen op jongeren. Ze verzamelen daarover zelf informatie bij jongeren en overleggen met ambtenaren of de wethouder. In het begin werden de jongerenambassadeurs niet serieus genomen, maar inmiddels hebben ze goede contacten met ambtenaren en worden hun adviezen meegenomen in politieke besluiten.

Voorstanders van het deliberatieve model stellen dat het debat de kern is van een democratie.

- 2p **3** Leg uit dat het idee van jongerenambassadeurs past in het deliberatieve model van democratie met:
- het begrip 'legitimiteit' en
 - het gegeven dat jongeren een minderheid zijn.

Alexis de Tocqueville vraagt zich af of het gelijkheidsideaal in een democratie burgers echt vrij maakt. Hij ziet despotisme als een gevaar van een democratie.

- 2p **4** Leg uit dat volgens Tocqueville:
- het gelijkheidsideaal kan leiden tot despotisme en
 - lokale jongerenambassadeurs dit gevaar zouden kunnen verminderen.

Om deel te nemen aan een democratie kan het nodig zijn om jongeren via het onderwijs een democratische cultuur aan te leren. Dat kan vanuit verschillende soorten onderwijs.

Filosoof en psycholoog Alison Gopnik is tegen een uniform schoolsysteem waarin leerlingen door de overheid vastgestelde waarden en vaardigheden krijgen aangeleerd. Zij pleit juist voor variatie:

tekst 2

Evolutionair gezien is variatie veel voordeliger, stelt Gopnik: mocht de samenleving ineens radicaal veranderen, dan zou het zomaar kunnen dat je er met doelbewuste, gefocuste, brave studenten alléén niet komt. Dan is onze soort wellicht meer gebaat bij een flinke voorraad creatieve, avontuurlijke en onbevangen individuen die nieuwe oplossingen kunnen bedenken voor een nieuwe tijd. (...)

Een uniform schoolsysteem brengt (...) een 'monocultuur' aan mensen voort: jongvolwassenen die allemaal op een en dezelfde manier onderwezen zijn, alsof onze kracht als samenleving, en onze weerbaarheid als soort, niet valt of staat met variatie, met een veelheid aan manieren van denken, doen, en problemen oplossen.

bron: De Correspondent - Maak kennis met de opvoedexpert die opvoeden een gevaarlijk idee vindt - 2020

Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen instrumentele en intrinsieke waarden.

- 2p 5 Leg dit onderscheid uit met een voorbeeld.
Geef vervolgens met tekst 2 een argument dat onderwijs een instrumentele waarde heeft.

Gopniks bezwaar tegen een uniform schoolsysteem sluit in een bepaald opzicht aan bij Biesta's kritiekpunt dat onderwijs in burgerschap uitgaat van een individualistische visie op democratie.

- 3p 6 Leg uit in welk opzicht Gopnik het eens zal zijn met Biesta's kritiekpunt van een individualistische visie op democratie.
Leg vervolgens voor **beide andere** kritiekpunten van Biesta uit in welk opzicht Biesta en Gopnik het **niet** met elkaar eens zullen zijn.

Jongeren meer betrekken bij politieke besluitvorming, is dat nu wel of geen goed idee? Als je uitgaat van het paternalisme-argument van Milton Friedman voor overheidsbemoeienis met onderwijs, kun je stellen dat meer betrokkenheid van jongeren bij politieke besluitvorming geen goed idee is.

- 2p 7 Geef het paternalisme-argument van Friedman weer.
Beargumenteer vervolgens met dit argument van Friedman of jij een voor- of tegenstander bent van meer betrokkenheid van jongeren bij politieke besluiten.

Opgave 2 Eurotopia

Wie zijn de Europeanen? Is er een Europese identiteit of is Europa alleen maar een losse verzameling van verschillende landen met verschillende talen en culturen?

Volgens Youri Albrecht, organisator van debatten over Europa, hoeft het feit dat in Europa verschillende talen worden gesproken, geen probleem te zijn voor het bestaan van een Europees volk en een succesvolle Europese democratie. Het is volgens hem zelfs typisch Europees: "Verschillen doen er in Europa toe, verschillen zorgen voor een rijker geschakeerd beeld, een gelaagde cultuur, een veelkleuriger pallet en een genuanceerde werkelijkheid."

Robert Dahl is een groot voorstander van democratie.

- 2p 8 Leg Dahls opvatting uit dat een succesvolle democratie weinig culturele diversiteit toelaat.

Leg vervolgens met de waarden eenheid en verscheidenheid uit welk argument Albrecht kan geven tegen deze opvatting van Dahl.

Albrecht wijst erop dat de landen in Europa in de loop van de tijd zijn ontstaan, soms pas heel recent, terwijl de geschiedenis van Europa veel ouder is:

tekst 3

Je kunt ook zeggen dat voordat nationale staten Europa bruut aan stukken hakten en het volk verdeelden, Europa een gezamenlijke cultuur had en in die zin ook een gezamenlijk volk zou kunnen zijn. Erasmus van Rotterdam was geen Nederlander want Nederland bestond nog helemaal niet. (...) En een van de beroemdste Europeanen, Leonardo da Vinci, was eigenlijk geen Italiaan, want Italië bestond toen nog niet. (...)

Belangrijker is het om te denken over (...) de realiteit van een Europees volk omdat in een democratie de soevereiniteit en de beslissingsbevoegdheid bij het volk moeten liggen. Daarom moeten we het hebben over wat het Europese volk precies is. (...) Omdat Europa een democratie is, moeten we dit gesprek voeren.

bron: Albrecht - We, the people! – Wir sind das Volk... - 360 Magazine - 2020

Volgens Albrecht houdt Europese democratie in dat de soevereiniteit en beslissingsbevoegdheid, dat wil zeggen de hoogste zeggenschap, bij het volk liggen.

- 2p 9 Geef bij Albrechts definitie van een Europese democratie weer:
- van welke vooronderstelling in tekst 3 hij bij deze definitie uitgaat en
 - welke implicatie in tekst 3 uit deze definitie volgt.

Veel inwoners van Europa vinden de manier waarop democratie in de Europese Unie georganiseerd is niet democratisch. Ze vinden dat ze te weinig directe invloed hebben op de Europese politiek en niet voldoende vertegenwoordigd worden. De Europese Unie wordt ervaren als machthebber uit Brussel: een groep experts die zich met Europese wetten van buiten- en bovenaf bemoeit met de regels van de lidstaten, zoals Nederland.

Volgens Joseph Schumpeter moet de rol van burgers juist beperkt zijn.

- 2p 10 Leg deze opvatting van Schumpeter uit met de begrippen 'rationaliteit' en 'politieke expertise'.

Beargumenteer vervolgens met de begrippen 'rationaliteit' en 'politieke expertise' of een grotere betrokkenheid van burgers in een Europese democratie volgens jou wenselijk is.

In Europa zijn verschillende bewegingen opgekomen om de Europese Unie (EU) democratischer te maken. Een daarvan is *Democracy in Europe Movement 2025*, afgekort DiEM25.

Volgens DiEM25 is het goed dat de EU de Europese volkeren na een lange periode van oorlogen vreedzaam bij elkaar heeft gebracht. Volgens DiEM25 maakt de EU de belofte echter niet waar om van Europa een bloeiende democratie te maken en is er in het huidige Europa nog te veel sprake van ongelijke welvaart en kansen. Het maakt bijvoorbeeld uit of je wordt geboren op het arme Bulgaarse platteland of in het rijke centrum van Parijs. Bovendien is het huidige Europa volgens DiEM25 door nationalisme, racisme en de dreiging van geweld niet veilig voor alle burgers.

Volgens Dahl zijn er verschillende redenen waarom democratie wenselijker is dan elke andere staatsvorm.

- 2p 11 Geef met twee van deze redenen van Dahl twee argumenten **voor** het streven van DiEM25 dat de EU democratischer moet worden.

Volgens DiEM25 functioneren Europese politici slecht doordat ze adviezen opvolgen van de financiële wereld en de grootindustrie. De machthebbers in Europa spreken volgens DiEM25 wel in naam van de democratie, maar in werkelijkheid maken ze zich vooral zorgen om de economische belangen in Europa.

Volgens Schumpeter is competitie goed voor democratie. Als er tenminste voldaan wordt aan een aantal voorwaarden, zoals een professioneel ambtenarenapparaat en het accepteren van het advies van experts.

DiEM25 stelt dat een vrije Europese democratie zonder overheersing door slecht functionerende machthebbers mogelijk is.

- 1p 12 Geef een argument **voor** deze stelling van DiEM25 met Schumpeters voorwaarde van een professioneel ambtenarenapparaat.

- 1p 13 Geef een argument **tegen** deze stelling van DiEM25 met Schumpeters voorwaarde van het accepteren van het advies van experts.

Ook de Duitse filosoof Ulrike Guérot wil dat de EU democratischer wordt en dat Europa een republiek wordt waarin iedereen gelijk is. Het Europa van de burgers, de Europese Republiek, moet het elite-project van de EU vervangen.

tekst 4

De Europese Republiek is een EUtopia voor een democratische toekomst in Europa: een republiek met politieke gelijkheid voor al haar burgers. Het algemeen belang, *res publica*, geldt als uitgangspunt voor onze visie op een toekomstige Europese samenleving.

In de huidige tijd van aanhoudende crisis lijkt deze visie wellicht utopisch.

bron: european-republic.eu/nl

Het begrip 'utopie' kent een dubbele betekenis.

1p 14 Leg deze dubbele betekenis van het begrip 'utopie' uit met tekst 4.

Het organiseren van een democratie binnen één staat met verschillende (sub)culturen is al ingewikkeld. Het omvormen van de EU tot een Europese Republiek is nog veel complexer.

Volgens Guérot kan dit worden opgelost door Europa op te delen in verschillende regio's. In de middeleeuwen kende Europa meer dan vijftig regio's rondom knooppunten van steden. Deze regio's met hun eigen cultuur kunnen volgens Guérot de nieuwe provincies van de Europese Republiek worden. Ze noemt als voorbeeld Baskenland, dat nu zowel deels Spaans als Frans is, maar in de Europese Republiek een zelfstandige regio zou zijn. Mensen in zo'n culturele regio hebben veel meer een gedeelde identiteit en gedeelde opvattingen over het goede leven dan mensen in de huidige natiestaten, zoals Frankrijk en Spanje. De stem van een culturele regio in de Europese democratie zal volgens Guérot veel eensgezinder en krachtiger zijn dan de huidige stem vanuit cultureel verdeelde natiestaten.

Volgens John Rawls zou Guérots Europese Republiek neutraal moeten zijn tegenover de vijftig culturele regio's waaruit die republiek bestaat.

3p 15 Leg uit:

- wat volgens Rawls de betekenis is van 'het feit van redelijk pluralisme' en
- dat volgens Rawls politieke autonomie een mogelijkheidsvoorwaarde is voor overlappende consensus.

Geef vervolgens met de opvatting van Rawls een argument dat Guérots Europese Republiek beperkt zou moeten zijn tot de basisstructuur van de samenleving.

De culturele en religieuze verschillen in het huidige Europa zijn groot, maar in een Europese republiek met vijftig verschillende regio's zullen de culturele en religieuze verschillen binnen die regio's volgens Guérot klein zijn. Zo wordt er in regio's in West-Europa gemiddeld genomen anders gedacht over abortus of homoseksualiteit dan in sommige Oost-Europese regio's.

Volgens Michael Sandel is neutraliteit in een democratie onwenselijk en onmogelijk.

- 2p **16** Beargumenteer of Guérots voorstel van een indeling in regio's tot meer democratie leidt, met Sandels opvatting dat neutraliteit in een democratie:
- onmogelijk is en
 - onwenselijk is.

Opgave 3 Propaganda

Propaganda wordt vaak gedefinieerd als het geven van doelbewust eenzijdige informatie om de mening van mensen te beïnvloeden. Daarmee lijkt propaganda te botsen met de idealen van de democratie. Toch maakten verschillende democratische landen tijdens de Eerste Wereldoorlog gebruik van propaganda om burgers over te halen om te vechten voor hun vaderland.

Edward Bernays werkte mee aan de Amerikaanse campagne en was een van de grondleggers van propaganda. Volgens Bernays heeft een democratie propaganda nodig om goed te kunnen functioneren. Hij noemt dit 'ethische propaganda'.

tekst 5

Het opzettelijk en intelligent manipuleren van de gewoonten en meningen van de massa is een belangrijk onderdeel van een democratische samenleving. (...) Wij worden geregeerd, onze geesten gemanipuleerd, onze smaken aangepast, onze gedachten voorbereid, en dat gebeurt doorgaans door mannen van wie we nog nooit hebben gehoord. (...)

Als we met grote groepen mensen willen samenleven in een soepel functionerende maatschappij moeten we op deze manier samenwerken.

bron: Bernays - Propaganda - 1928

In *Het Bestel* verdedigt Plato het gebruik van wat hij de nobele leugen noemt. De nobele leugen maakt mensen wijs dat de ziel van sommigen goud bevat, de ziel van anderen zilver en dat weer andere mensen brons of ijzer in hun ziel hebben.

- 2p 17 Leg uit welke overeenkomst er volgens Plato is tussen de indeling van de ziel en de indeling van de maatschappij.
Leg vervolgens uit dat het doel van de nobele leugen overeenkomt met de omschrijving van propaganda in tekst 5.

Het mensbeeld van Bernays is sterk beïnvloed door zijn oom Sigmund Freud, de grondlegger van de psychoanalyse. Net als Freud was Bernays ervan overtuigd dat mensen gedreven worden door irrationele krachten. Met behulp van propaganda zouden de onbewuste verlangens en begeerten van mensen in een democratie gestuurd kunnen worden. Plato is kritisch over de democratie als staatsvorm. Volgens hem heeft een democratie een negatief effect op het karakter van mensen en zal een democratie onvermijdelijk ten onder gaan.

- 3p **18** Leg uit welke overeenkomst er is tussen Plato's beeld van de democratische mens en het mensbeeld van Bernays. Leg vervolgens met Plato's beeld van de democratische mens uit dat volgens Plato de democratie onvermijdelijk ten onder gaat. Beargumenteer tot slot of het gebruik van Bernays' propaganda volgens jou de democratie van de ondergang kan redden.

Met zijn ideeën over propaganda legde Bernays de basis voor wat nu reclame en public relations (pr) heet. Voor het beïnvloeden van mensen baseerde Bernays zich op inzichten over de psychologie van de massa:

tekst 6

Omdat de mens van nature een sociaal wezen is, voelt hij zich lid van de kudde, zelfs als hij alleen in zijn kamer zit achter gesloten gordijnen. Zijn geest behoudt de patronen die door de groep in zijn hoofd zijn gestampt. (...) In plaats van gedachten kent de groep impulsen, gewoonten en emoties.

bron: Bernays - Propaganda - 1928

Volgens Jean-Jacques Rousseau is de mens in de moderne samenleving zijn natuurlijke vrijheid verloren. In de democratie kan de mens als 'citoyen' deze vrijheid terugwinnen.

- 1p **19** Leg uit dat de 'citoyen' van Rousseau niet vatbaar is voor de psychologie van de massa in tekst 6.

Zowel Friedrich Nietzsche als Joseph Schumpeter benadrukt dat de mens negatief beïnvloed wordt door de groep. Daardoor zijn ze kritisch over de democratie.

- 2p **20** Leg met tekst 6 uit dat de groep een negatieve invloed heeft op de mens in een democratie:
- volgens Nietzsche en
 - volgens Schumpeter.

De Nederlandse kunstenaar Jonas Staal maakt hedendaagse propagandakunst waarmee hij een nieuwe democratie wil vormgeven. Dat is volgens hem nodig, omdat nu op een niet-democratische manier wordt besloten wie mee mag doen aan de democratie.

Staal geeft het voorbeeld van Clearing House. Dat is een commissie van de Europese Unie, die bepaalt welke politieke organisaties als terreurorganisaties worden aangemerkt. Clearing House heeft als doel de democratie te beschermen tegen dreiging van buitenaf, maar gaat hierbij volgens Staal ondemocratisch te werk. Zo neemt de commissie in het geheim beslissingen, waardoor er geen democratische controle is op het besluitvormingsproces. Deze beslissingen hebben grote gevolgen voor afscheidingsbewegingen die een eigen staat willen stichten. Van de ene op de andere dag wordt een organisatie als terroristisch bestempeld: leden mogen worden vervolgd, paspoorten worden afgepakt en banktegoeden worden bevroren. Bovendien kunnen deze groepen zich niet in een proces of rechtszaak tegen het besluit verdedigen.

Volgens George van den Bergh zijn er twee gronden waarop een partij uitgesloten mag worden zonder dat dit een schending is van de principes van de democratie.

- 2p 21 Geef met een van deze twee gronden een argument dat de werkwijze van Clearing House **wel** past bij de principes van de democratie. Geef vervolgens met de andere grond een argument dat de werkwijze van Clearing House **niet** past bij de principes van de democratie.

Een voorbeeld van Staals propagandakunst is de Nieuwe Wereldtop, die hij sinds 2012 organiseert. Voor de eerste editie nodigde hij alle groeperingen uit die op de internationale terreurlijsten staan. Daarbij maakt hij bewust geen onderscheid tussen bewegingen die opkomen voor onderdrukte bevolkingsgroepen en bewegingen die bereid zijn om terroristisch geweld tegen burgers te gebruiken. Op deze manier wil Staal een tegenparlement vormen waarin uitgesloten groepen zelf spreekrecht krijgen over deze uitsluiting van de huidige democratie.

- 1p 22 Leg met het voorbeeld van de Nieuwe Wereldtop uit wat de anarchistische uitdaging aan de democratie inhoudt.

De Nieuwe Wereldtop vindt plaats in musea en kunstinstellingen. Staal maakt hierbij gebruik van de vrijheid van de kunst. Deze vrijheid is gebaseerd op de vrijheid van meningsuiting.

- 2p 23 Leg met de vrijheid van meningsuiting de paradox van de bescherming van vrijheid en gelijkheid uit. Beargumenteer vervolgens met deze paradox en het werk van Staal of er volgens jou grenzen zijn aan de vrijheid van kunst in een democratie.